

Pour László – Kiss Zoltán

ORGONA AZ ÉPÍTÉSZETBEN

A történelmi egyházak egyik több évszázados múltra visszatekintő kincse az egyházi zene. Ezen belül jelentős szerepe van az önálló zeneirodalommal rendelkező orgonának. Az orgona az európai keresztény kultúrkör sajátja. A kezdetben világi célokat szolgáló hangszert a keresztény egyházművészet emelte olyan magasságokba, hogy a modern koncerttermekben is kitüntetett helyet foglal el.

Egy orgona megépítése vagy felújítása komoly anyagi áldozatot kíván, ám a valóban szakértő kezek munkája nyomán megvalósult instrumentumok élettartamával csak a jól megépített épületek időállósága vetekedhet.

Mivel az orgonákat nem csak akusztikai, hanem esztétikai szempontból is az adott térhez kell igazítani, ezért orgonaépítőkként gyakran kerültünk kapcsolatba a templomot tervező építésszel, akivel együttműködve alakult ki egy-egy hangszer megjelenési formája.

A közös munka során bepillantást nyerhettünk azokba a gondolatokba, melyeket a megvalósult épület magában hordoz. Mindemellett rá kellett döbbernünk, hogy az építészek számára – tisztelet a kivételnek – ismeretlen az orgona világa. Ez pedig nagy hiányosság, ha az építész templomtervezési feladatot kap. Eddigi pályafutásunk során sajnos többször megfogalmazódott bennünk, hogy mennyivel jobb lett volna, ha az épület megálmodója a tervezés előtt ismerte volna az orgona sajátos igényeit.

Gondolatainkat az Aquincum Orgonagyár Kft.-nél eltöltött 25 éves szakmai gyakorlatunkra alapozzuk, ahol vezető szakemberekként több mint 80 orgona tervezésében, építésében, felújításában vettünk részt. Munkánk során megtapasztalhattuk apró, pén-

züket összekuporgató közösségek hősies odaadását orgonájuk iránt, ugyanígy sokszor láttuk tehetősebb helyek felelős vezetőinek megelégedését a talmival.

Őszintén reméljük, hogy sikerül felkeltenünk az érdeklődést és a tiszteletet e különleges hangszer iránt, s hogy javaslataink nyomán tovább bővül azok száma, akik méltó módon viszonyulnak az orgona ügyéhez, s talán másokat is segíteni tudnak annak felismerésében, amit legszebben Charles-Marie Widor, francia orgonista és zeneszerző fogalmazott meg: „Orgonán játszani annyi, mint az örökkévalóság megérezéséből és megértéséből fakadó erőt kinyilvánítani.”

Az orgona, mint berendezési tárgy

E több mint kétezer éve keletkezett hangszer eredete a pánsíp és a duda ötletének ötvözetéből alakult ki, melynek legkorábbi nyomaira éppen Magyarországon, Aquincumban bukkantak a régészek. A korai kereszténység még nem használta ezt a hangszert, hiszen az antik világban többek közt épp a keresztényüldözés kivégzőhelyein, a római cirkuszi játékokon szórakoztatására. A templomokba csak később került be az orgona. Szigeti Kilián az 1981-ben elhunyt organológus bencés szerzetes szerint: „Az ókori görög-római birodalomban az orgona részben szórakoztató hangszer volt, részben a császári bevonulásokat kísérő hangszere. Bár világi jellegű hangszer volt, de ha a császár egyházi szertartáson működött közre vagy vonult be, az orgona akkor is felhangzott. Így része lett a császári szertartásoknak. Mivel a császári udvar rituális szokásai fokozatosan átmentek a liturgiába (tömjénezés, fáklya-gyertya, ruhák, vonulások, trónusok, stb.), az

orgona is lassan rituális hangszer lett. Elsősorban reprezentatív, császári vagy püspöki (pápai) tekintély emelésére, tehát insigniaként szerepelt. Rómában ez igen nagy valószínűség szerint Vitalianus pápa (657–672) idején történt meg.”

Az évszázadok zenei stílusváltásai és a technikai fejlődés magával ragadta e bonyolult hangszer fejlődését is, melynek során elsősorban méretei miatt vált külön hangszertársaitól. Megnövekedett mérete mozdíthatatlanná tette, így a templomokban is állandó helyet kapott. A különleges anyagokból, sok kézműves munkával előállított orgona költségessége más, magán célú alkalmazását csak elvétve tette lehetővé, így a templomok kizárólagos hangszerévé vált. Ezért a mai gondolkodásban mind akusztikai, mind látványbeli szempontból automatikusan a szakrális terek élményéhez kapcsolódik. Nem véletlen az sem, hogy a rajta megszólaltatható zeneművek legnagyobb része egyházzenei eredetű, illetve liturgikus céllal született.

Mérete után a másik szembeötlő tulajdonsága, hogy gyakorlatilag nincs két egyforma orgona. A többi hangszerrel ellentétben ugyanis hangzását és külső megjelenését mindig a helyi adottságok határozták meg, ezért minden példánya egyedi építésű. A különböző korok, tájegységek építészeti stílusjegyei jól nyomon követhetők az orgonaházakon. Európában a XV. századból is maradtak fenn ma is működő orgonák, hazánk legrégebbi ilyen hangszere a soproni Szt. György templom 1633-ban épült orgonája.

Művészettörténeti szempontból azonban nem állhatunk meg a hangszer pusztán látványának elemzésénél. Az orgona az évszázadok során, különböző hangszínek változatos alkalma-

zásával teljesen sajátos hangzásbeli stílusjegyeket hordott magában, melyek mindig az adott kor és tájegység zenei kultúráját tükrözték. Tehát az egyes stíluskorok nemcsak az építészetben, hanem a zenében és ennek következményeként az orgonaépítésben is mind a külső megjelenés, mind a hangzás tekintetében felfedezhetők. Így, ha egy hangszer a hozzá tartozó szekrénnyel egy időben épült, hangja szervesen kapcsolódott annak külső megjelenési formájához. Tágabb értelemben, ha egy orgona a templommal együtt épült, tökéletesnek mondható művészi egység jött létre.

Az élő, tehát folytonosan változó zenei igények a gyakorlatban a hangszer átépítését, folyamatos „megújulását” hozták magukkal, elrugaszkodva az orgonaház, illetve a templom stílusától. Ezért mára már különlegesnek tekinthető, amikor az épület, az orgonát magába foglaló orgonaház és az orgona hangzásának stílusa egységet alkot. Ilyenkor a korabeli műveket megszólaltató orgona hangja a hanghullámok révén nemcsak fizikai síkon kerül kapcsolatba az építés által megálmodott épülettel, hanem a stílus egység miatt ráébreszti a hallgatót arra, amit az építészet a fizikai valóságon túl kifejez. Ezek a hatások természetesen ugyanígy visszafelé is érvényesülnek, tehát az épített környezet óriási jelentőséggel bír az adott zenei stílus fizikai valóságon túlmutató megismerésében. E két, egymást kölcsönösen erősítő folyamat pozitív hatásainak tulajdonképpen csak a szemlélődő hallgató befogadóképessége szabhat határt. Előadóművészi szempontból nézve e kérdést, az is elmondható, hogy a stílusok egysége fokozott inspirációt adhat az orgonistának egy – az orgona stílusához igazodó – mű interpretálásában.

Ezért is érthető elvárás a szakirányú műemlékvédelem részéről, hogy a meglévő, akár többszörösen átépített hangszer restaurálásánál az eredeti orgona felkutatásával, zenetörténeti elemzésével lehetőség szerint a hely-

reállítás eredménye a lehető legmesszebbmenőkig közelítse meg az építészeti állapotot.

A mai orgonaépítészet izgalmas dilemmája, hogy egy meghatározott stílusú, régi orgonaszekrénybe szűkszerű-e olyan hangszert építeni, ami a kor általános elvárásainak megfelelően a lehető legszélesebb körű zeneirodalom megszólaltatására alkalmas, vagy inkább az adott építészeti környezethez igazodjon külső és belső tulajdonságait tekintve egyaránt.

A fenti probléma megértésére jó példa a zirci apátsági templom karorgonájának esete, ahol Peking Péter győri orgonaépítő 1770-ben készült hangszeréből csak a díszesen faragott barokk szekrény maradt fenn. Szerkezetét és sípjait a 20. század elején – a kor igénye szerint – lecserélték, de ugyanez vonatkozik a templombelső díszítéseire is, melyeket teljesen átfestettek. Mondható tehát, hogy a kor stílusában átfestett templomhoz jól igazodott az akkori orgona hangzása is. 1995-ben azonban rekonstrukciós munka kezdődött, melynek során az eredeti festések, aranyozások feltárása és restaurálása mellett újjáépült a karzaton álló nagyorgona és a karorgona is. Míg a nagyorgona tervezésében az 1902-ben készült sípok hangjának meghatározó szerepe miatt a századforduló hangzásvilága volt az irányadó, és így különvált a templom 18. századi rekonstrukciójától, addig a szentélyorgonát a barokk enteriőrnek megfelelően német barokk stílus-hangszerként készítettük el, az említett stílus egység jegyében. A kétorgonás koncertlehetőségek alkalmával a művészek nem ritkán jobban ragaszkodnak a kisebb, de autentikus instrumentumhoz, ahol tökéletesen átélhetik a tér és a zene szoros kapcsolatának élményét. (1. kép)

Meglévő térbe új orgonát tervezni a legnagyobb kihívás orgonaépítő és talán építész számára egyaránt. Az orgonaépítő gondolkodását erősen befolyásolja az a műszaki tartalom, amit majd neki kell megkonstruálnia

és a rendelkezésre álló anyagi lehetőségekből kigazdálkodnia. Gondolatában hasonló szituációkat próbál feleleveníteni, korábbi, látott tapasztalataiból igyekszik meríteni, és így – bár akusztikai és műszaki szempontból szakmailag a legjobbat nyújtja – a hangszer megjelenése sokszor semmitmondóan egysíkú. Ha pedig valami „merészet” próbál megvalósítani, könnyen kiderülhet ebbéli járatlansága, mert a mesterségbeli tudás elsajátítása mellett inkább csak a világot, sokat látott orgonaépítőnek van némi esélye esztétikai érzékének fejlesztésére. Érthető tehát, hogy ezekben a helyzetekben általában javasolják, műemlékként védett épületekben pedig kifejezetten előírják az építész-

1. kép • A zirci apátsági templom karorgonája az 1770-ben készült barokk szekrényben.

tervező bevonását. Stílusbeli dilemma ebben az esetben is jelentkezik, hiszen az adott, korábbi építésű térben kell valami újat megjeleníteni: a látványbeli disszonanciát az archaizálás, vagy inkább a mereven elkülönülő, teljesen modern megjelenési forma jelenti? Ennek eldöntését jelentősen befolyásolják az anyagi lehetőségek is, hogy a hangszer nem csekély költségei mellett adott esetben a megrendelő fel tudja-e vállalni egy faragott és aranyozott orgonaszekrény elkészítésének költségét.

A 20. század első felében épült Debrecen-Szabadságtelepi református templom orgonaszekrényét század eleji eklektikus sémák alkalmazásával és a templombelső motívumainak egyszerű átültetésével konstruálhattuk. A természetes egyszerűséggel díszített templombelső nem támasztott különleges igényeket a hangszerrel szemben. (2. kép)

Ezzel ellentétben az ausztriai Neudau templomának szentélye egy 14. századi gótikus kápolna, melyhez 1771-ben barokk főhajó épült, faragott mellékoltárokkal. A különböző stílusokban létrejött belső térhez Georg Keller építész teljesen modern stílusú orgonaházat tervezett. A szekrény natúr fa felületei mellett rozsdamentes acél- és üvegdíszítéseket alkalmazott. A klasszikus orgonaformát a sípok szigorú rendje eleveníti meg és kap-

csolja a meglehetősen vegyes berendezésű enteriőröz. (3. kép)

Új építésű templomok esetében természetesen jóval szabadabb lehetőség nyílik a hangszer kialakítására, mivel az általánosan elfogadott és igényelt modern, sokstílusú orgona külső megjelenési formája is szabadabban kezelhető. Ebben az esetben csak az akusztikai szempontok és a minél szélesebb spektrumú orgonairodalom előadhatóságának igénye az irányadó. A kisebb méretű terek hangszerénél ez utóbbi kérdés leegyszerűsödik az alapvető szakrális szempontokra. Minimális etikai elvárás, hogy az orgona tervezésénél a hangszer készítője a megrendelő közreműködésével megkeresse az építész, hogy közös együttműködéssel valósuljon meg az elhelyezés és a homlokzat látványa. Az építészek által tervezett orgonák az esetek döntő többségében meglepően újszerű és izgalmas megoldásokat adnak az orgonaépítő kezébe, melyeknek megvalósításában leginkább az orgonaépítő alkalmazkodó képessége szab csak határt.

Piliscsabán a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen egy nagyméretű hangversenyorgona épült 2002-ben a Stephaneumban, melynek homlokzata Makovecz Imre elképzelése alapján valósult meg. A meglehetősen kis alapterületről magasba törő hangszerből, mint egy fa bontakozik ki a

3. kép • Az ausztriai Neudau modern orgonája a gótikus szentélyből nézve.

sípok erdeje. (4. kép) Az orgonától szokatlan formai elrendezésben szinte lehetetlen lett volna a belső szerkezetet az AutoCAD tervező program térbeli alkalmazásai nélkül megkonstruálni. Meglepődve tapasztaltuk, hogy a neves építész nem csak lenyűgöző alázattal nyúlt a számára ismeretlen témához, hanem időt nem kímélve vetette bele magát a hangszeres királynőjének rejtelmébe, a sípméret arányainak tudományába.

A sípos orgona mai helyzete

Magyarországon a 90-es évek változásai nyomán a korábbi egyházellenes politika múlásával a keresztény egyházak anyagi lehetőségei is megváltoztak. Az elmúlt évtizedek alatt lelkiileg megerősödött gyülekezeteknek módjuk lett korábbi, ingatlanjaikkal kapcsolatos lemaradásaikat pótolni. Sok helyen állami támogatásból újjították fel templomaikat, de jelen volt a külföldi egyházak segítsége és nem utolsósorban az egyházi vagyonok kárpótlásából adódó anyagi lehetőség. Ugyancsak örömdetes, hogy az ebben az időben feléledő kisebb keresztény közösségek aktív létszám-emelkedése több helyen új templom építését vonta magával a kortárs építészet kiemelkedő értékeit gyarapítva.

2. kép • A debrecen-szabadságtelepi református templom orgonája.

Mindezek komoly lelki erőt adtak az orgonaépítőknek is, akinek szakmája a második világháború után, a kommunizmus alatt szinte kiveszni látszott. A rendszerváltás óta több orgonaépítő műhely is született, melyek mára európai színvonalon működnek. Így az új templomok berendezésének gondolatánál van kihez fordulni orgonaépítéssel kapcsolatban.

Az orgona új templomban való elhelyezésének szép példája Tótszerdahely, ahol 1994-ben a centrális szerkesztésű templomtérben Káldi Gyula építész a liturgikus tér mögött, külön erre a célra alakított ki orgonakarzatot. A legnagyobb homlokzati sípok a sekrestye félköríves falán – a fal látványbeli tömegének enyhítésére – légies könnyedséggel lettek felfűzve. Ez az orgonaépítésben szokatlan, de rendkívül elegáns megoldás sok fejtörést okozott a sípokat kiszolgáló levegőjáratok megkonstruálásában, de a szép eredmény feledtetett minden nehézséget. (5. kép)

Elmondható, hogy a sípos orgona – szerkezeti kötöttségei ellenére – igen sok lehetőséget ad különböző formai megoldásokra. Ezek átláthatósága érdekében viszont néhány alapvető orgonaépítészeti ismeretre szüksége lehet a belsőépítésznek. 1975-ben két magyar nyelvű könyv is megjelent az Ecclesia, illetve a Zeneműkiadó gondozásában. Pécsi Sebestyén és Gergely Ferenc orgonaprofesszorok írásaikban kitértek a hangszer elhelyezésének kérdésére is. Kifejezetten építészeti szempontból azonban Trajtler Gábor evangélikus egyházzenei igazgató foglalkozott e témával, aki az új evangélikus templomok tervezésével kapcsolatban 1997. október 14-én tartott előadása mellett orgonaismereti jegyzetet is készített építészek számára.

Az újonnan épülő templomok esetében gyakran előfordul, hogy sípos orgona elhelyezése az épület tervezésekor fel sem merül. Jobb esetben is többnyire csak periférikus szempontként kezelik a kérdést, ez pedig a hangszer későbbi megvalósulására

4. kép • A Pázmány Péter Katolikus Egyetem hangversenyorgonája Piliscsabán, a Stephaneum Auditorium Maximumában .

5. kép • A tótszerdahelyi katolikus templom orgonája a liturgikus tér mögötti karzaton.

meghatározó hatással lehet. Építésziismerőseink szerint egy templomtervezésekor az egyik fő szempont, hogy az épület – különösen annak belső kialakítása – minél jobban szolgálja a transzcendens világhoz való kapcsolódást. Ebből kiindulva érthető, hogy miként maradhat ki a berendezési tárgyak közül éppen a több évszázada kimondottan templomi hangszerként számon tartott, a transzcendens világot leginkább megidézni képes sípos orgona.

A helyzetet súlyosbítja, hogy egyre általánosabb, hogy maga a megrendelő egyház utasítja el az orgona gondolatát, megelégedve egy utánzattal, a digitális orgonával. Érthető, hogy ebben az esetben az építész igyekszik egyszerűen egy 1,5 x 1,5 méteres hely biztosításával megoldani a hangszer kérdését. Egy ilyen közönséges műszaki cikkkel nem kell építészeti szempontból foglalkozni, nem szerves berendezési tárgy, úgy tekinthető, mint egy mikrofon vagy hangszóró. Trajtler Gábor fent említett írásában így fogalmaz: *„Azelektrium csak orgonapótlék, nem orgona. Hangszórón keresztül bocsájt ki mesterségesen keltett orgonaszerű hangot, és nem levegő által megszólaltatott sípokon keresztül hangzik, ami pedig az orgona lényegéhez tartozik. Ahogyan az építészet nemes anyagokat használ a templom építésénél és berendezésénél: követ, téglát, márványt, fát és fémeket és nem hullámlemezt, műanyag lambériát, gipszkartont és PVC-t, fröccsöntött berendezési tárgyakat, ugyanezzel az elvárással vagyunk a templom szent hangszerével szemben is.”*

Az orgonát egyedi előállítás és a kézműves munkával készülő alkatrészei a legdrágább hangszerré teszik, de méreteinek sokfélesége miatt nem csak nagy templomokhoz, hanem kisméretű kápolnákhöz, imatermekhez is alkalmazható, ami árban is jelentős eltéréseket mutat. A legkisebb értelmes, liturgikus célra is megfelelő sípos orgonát a Nyugati (Dunántúli) Evangélikus Egyházkerület győri székházának kápolnájába készítettük. A

mindössze két sípsort tartalmazó, vitrinszekrény méretű hangszer lágy hangszínei mellett a sípos megszólalás akusztikai hatásával kellően tömör alapot ad egy kisebb gyülekezet énekéhez, túlszárnyalva az elektronikus készülékek valós képességét. (6. kép)

Tapasztalataink szerint építészeti szempontból a problémát leginkább a leendő orgona konkrét méreteinek meghatározása okozza. Ehhez a helyi liturgikus igények megfogalmazása mellett elengedhetetlenül fontos orgonaépítő bevonása a tervezésbe, hogy a főbb paraméterek ismeretében a tervezett enteriőrnek megfelelő orgonaházban műszakilag is elhelyezhető legyen a hangszer. A megrendelők gyakran félnek egy előzetes orgonaterv elkészíttetésétől, illetve egy esetleges elköteleződéstől az orgonaépítő felé. Ez bizonyos szempontból érthető. Ugyanakkor megfontolandó, hogy – éppen egy ilyen drága hangszer esetében – nem érdemesebb-e már az épület tervezésekor végiggondolni az elhelyezés lehetőségeit.

6. kép • Az egyik legkisebb orgona a Nyugati (Dunántúli) Evangélikus Egyházkerület győri székházának kápolnájában.

A pátyi Szent Imre Templom, Plébánia és Közösségi Ház építési beruházás engedélyezési tervdokumentációjához 2005-ben a 4ARCh építészirodától Gutowsky Róbert építész megkeresésére előzetes orgonatervet készítettünk. A mindössze egy oldalas műleírás a kulturális és egyházzenei funkciók meghatározása mellett tartalmazza a hangszer főbb méreteit, tömegét, a fúvómotorhoz szükséges szerelvényeket, mely adatok segítségével az építész pontos képet kapott a hangszer igényeire vonatkozóan. A templom lassan de folyamatosan épül, orgonáról még szó sincs, de az már nem fordulhat elő, hogy az elkészült templomban az orgona tervezésekor szembesülnek csak a megrendelők annak helyszükségletével. (7. kép)

A tervektől a templom, majd az orgona megépüléséig néha hosszú évtizedek telnek el. Sokszor csak külhoni testvérgyülekezet segítségével ad lehetőséget az építkezés befejezéséhez, melynek szép példáját élhette meg a siófoki evangélikus gyülekezet. Makovecz Imre első templomának megépítése a nyolcvanas évek végén elképzelhetetlen lett volna a finnországi, oului testvérgyülekezet támogatása nélkül. A jelentős anyagi segítséget az ajándékba kapott faanyag és a templom teljes berendezése jelentette. Az orgona építésére csak 14 évvel később kerülhetett sor.

A templom kelet-nyugati irányú tengelyének északi oldalán épült meg a torony az angyalszárnyakkal díszített főbejárattal. Az előtér feletti toronyfaljában hagyományos karzat található, mely klasszikus orgonaelrendezésre ad lehetőséget. A mai liturgikus és egyházzenei szemlélet azonban megkívánja a kántori szolgálattévőtől, hogy lehetőség szerint közvetlen kapcsolatot tudjon teremteni az éneklő gyülekezettel és adott esetben egy szentélyben felálló kórus (schola) énekeseivel. Egy szentélyorgona módot ad alternatív együttzenélésre is, amikor a hívek, a kórus és alkalmasint az orgona váltakozva szólaltatja meg

egy ének különböző versszakait. Itt a siófoki templomban az orgonának csak a karzaton volt megfelelő helye, de alkalom nyílt a játszószekevény elhelyezésére lent, a szentély mellett, a falba süllyesztve. Szerencsés helyzet, hogy közvetlenül mögötte, a bejárat előterének belső falán, a billentyűket és szelepeket összekötő finom mechanikus szerkezetet fel lehetett vezetni a födémen keresztül a karzatra. Így a karzat mellvédjén álló sípműveket precíz mechanikával tudja vezérelni az orgonista. A karzatra került két orgonatest diszkrétén húzódik meg a fa tetőszerkezet tartói között, térbeli szerkesztésével megcsillantva ezüstösen fénylő sípjait. Alattuk a falba épített játszószekevény felső részében is sípok találhatók, a kórus közvetlen kíséretének céljából. (8. kép)

Szerencsésnek mondhatjuk magunkat, hogy azok az építészek, akikkel eddig együtt munkálkodtunk, kivétel nélkül alázattal és őszinte érdeklődéssel fogadták tőlünk az ismereteket, amelyek nélkülözhetetlenek egy jó hangszer megépítéséhez. Ritkán adatik meg egy építész életében, hogy templomot tervezzen. Milyen fontos lenne, ha az építész tudás-tárában helyet kapna a keresztény egyházi zene e jellegzetes hangszerének alapszintű építészeti ismerete, vagy legalább tudatában lenne, hogy a belső tér kialakítása közben nem árt erre gondolnia, s valamelyik jó nevű orgonaépítő mester személyében van kitől tanácsot kérnie. Ennek fontosságát akkor is igaznak tartjuk, ha a templom építtetője nem tervezi sípos orgona építését, hiszen érdemes belegondolnunk, hogy a régen épült templomok jó része még ma is áll, függetlenül attól, hogy megépülésük óta hány nemzedékváltás zajlott le.

Jelenlegi vállalkozásunk, az Apertum Tervező Iroda Kft. tevékenységével is e nagybecsű hangszerek létrehozásában, illetve megőrzésében szeretnénk segítséget nyújtani. Így tevékenységünk alapvető célját és értelmét abban látjuk, hogy egy orgona megépü-

7. kép • A pátyi Szent Imre Templom belső látványtervének részlete a karzattal és orgonával.

lését, vagy megújulását az érintettek ne nyomasztó teherként, hanem szép és nemes, jövőt és közösséget formá-

ló feladatként éljék meg. Olyan feladatként, melyet eleinktől ránk hagyott örökségként kaptunk.

8. kép • A siófoki evangélikus templomban az orgona játszószekevénye, a falba épült be.

